

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ (ІХ-ХІІІ ст.)

FORMATION AND DEVELOPMENT OF DIRECT TAXATION IN KIEVAN RUS (IX – XIII CENTURIES)

Шевердін М.М.,

кандидат юридичних наук, доцент

кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн

Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Стаття присвячена висвітленню процесу становлення та розвитку прямого оподаткування в Київській Русі у ІХ-ХІІІ ст. Автор аналізує еволюцію данини, як первинної форми оподаткування населення, та перетворення її на інші, більш складні, форми прямого оподаткування. Значна увага приділяється адміністративно-фінансовій реформі княгині Ольги, яка впровадила більш стабільне стягнення податків.

Ключові слова: данина, прямі податки, натуральна повинність, податкова система Київської Русі, реформа княгині Ольги.

Статья посвящена освещению процесса становления и развития прямого налогообложения в Киевской Руси в IX-XIII вв. Автор анализирует эволюцию дани, как первичной формы налогообложения населения, и преобразование ее в иные, более сложные, формы прямого обложения. Значительное внимание уделено административно-финансовой реформе княгини Ольги, которая ввела более стабильное взимание налогов.

Ключевые слова: дань, прямые налоги, натуральная повинность, налоговая система Киевской Руси, реформа княгини Ольги.

The article focuses on the formation and development of direct taxation in Kievan Rus in the IX -XIII centuries. The author analyzes the evolution of tribute as the primary form of taxation of the population and its transformation into a more advanced form of direct taxation. Considerable attention is paid administrative and financial reform of Princess Olga, who has introduced a more stable tax collection.

Key words: tribute, direct taxes, natural duty, tax system of Kievan Rus, reform of Princess Olga.

Виникнення податків, становлення та розвиток податкової системи є одним з головних ознак класового суспільства та формування держави. Тому питання щодо виникнення та розвитку окремих видів та форм оподаткування завжди були і будуть актуальними для історико-правової науки. Метою даної статті є висвітлення становлення та розвитку найдавнішої форми оподаткування – прямих податків – в Київській Русі у ІХ-ХІІІ ст.ст.

Питанням оподаткування в Київській Русі присвячували свою увагу такі науковці, як Греков Б.Д., Рибаків Б.О., Мавродін В.В., Кучерявенко М.П. та інші.

Процес виникнення та становлення податкової системи є завжди поступовим та проходить декілька етапів свого розвитку. Перші примітивні форми податків стягувались в натуральній формі, відрізнялись безсистемним характером. Первісною формою оподаткування були дари, поклони та данина, відомі східнослов'янським племенами, які вже починаючи з VI ст. проживали на території, що простягалась від Онезького й Ладозького озер до низовій рік Прут, Дністер, Південний Буг, від Карпат до Оки й Волги. Це були численні племінні союзи полян, древлян, радимичів, дреговичів, сіверян, уличів, волинян, білих хорватів, кривичів, в'ятичів та інших [5, с. 32-32].

Деякі зі слов'янських племен, за свідченням Повісті минулих літ, ще до створення Київської Русі сплачували данину сильнішим сусідам – хазарам і норманам. Поляни, які займалися землеробством і скотарством, мали повинність у вигляді поземельної

податі, яку вони сплачували хазарам від рала (плуга). Повість минулих літ свідчить, що у 859 році варяги із замор'я стягували данину з чуді, й зі слов'ян, й з мері, й зі всіх кривичів, хазари брали з полян, й з сіверян, й з в'ятичів по срібній монеті й по білці від диму [12, с. 32]. Для цього періоду є справедливим твердження В. Курі: «...тільки переможені народи сплачують данину, тобто ціну, якою відкупляються від рабства, утворюючи заміну рабського служіння» [7, с. 21].

Із формуванням державності Київської Русі, як відзначає С.А. Корф, данина проходить три стадії свого розвитку: данина у вигляді простої контрибуції з населення, яку брав князь за свій військовий ризик; данина, яку брав князь, який вже твердо тримав владу в окремо взятому князівстві; данина, яка мала характер державної повинності [6, с. 85].

У «Повісті минулих літ» міститься згадка про данину стягувану з окремої будівлі – диму. У 883 р. князь Олег покорив древлян і визначив данину – по чорній куниці з житла, а також встановив данину ільменським слов'янам і кривичам. За свідченням Повісті минулих літ, Олег почав зводити міста і встановив данину слов'янам, й кривичам, й мері, поклав і для варяг давати дань від Новгорода по триста гривень щорічно задля збереження миру, що і давалось варягам аж до самої смерті Ярослава. Про це стало відомо радимичам, що жили на березі річки Сожі, які без опору почали самі сплачувати данину київському князю, який їх захищав від хазар. Якщо хазарам вони платили по два шляга від рала, то зараз стали

платити по одному шлягу [12, с. 36]. Д.Г. Черник відзначає, що «фактично це було пряме оподаткування, що зароджувалося» [22, с. 12-13].

Протягом IX-X ст. київські князі розгорнули активну діяльність, спрямовану на насильницьке приєднання східнослов'янських племен, що в підсумку дозволило перетворити Київську Русь в одну з наймогутніших держав середньовічної Європи. Об'єднавши під своєю владою величезну територію київські князі втримували її в своєму підпорядкуванні за допомогою військової сили, прагнучи при цьому організувати господарське управління на цих землях [10, с. 43].

Данина, стягувана на користь князя деякий час продовжувала лишатись основним джерелом доходів для задоволення потреб князя та дружини, водночас зі зростанням державного апарату постає потреба в запровадженні додаткових повинностей. Перші податкові платежі справлялись особисто князями, які з настанням осені кочували із двором та дружиною, перебуваючи на утриманні платників данини.

Поряд з даниною східним слов'янам були відомі так звані «дари» і «поклони», які являли собою винагороду князю за захист та підтримку миру. Дари (поклони), на думку М.П. Кучерявенко, відрізнялися від дані розміром та характером, процедурою збирання. Оскільки «дари» були менші данини, збиралися вони не князями чи їх намісниками, а самими платниками – підданими особами на місцях, а потім доставлялися князю. «Дари» також стягувались у вигляді випадкової, надзвичайної податі при в'їзді князя в будь-яке місто та при виїзді з нього, а також при сходженні князя на престол [8, с. 323]. Водночас терміни «дань» та «дар» використовувалися як для визначення зовнішньої данини, так і для внутрішніх підношень [16, с. 145].

Досить розповсюдженим стає податок який іменувався «поплужне» – поземельний податок, сплачуваний залежними селянами натурою (зерном, медом, воском) у Київській Русі протягом IX-першої половини XIV ст. Одиницею оподаткування був плуг, звідки і назва податку. Поплужне йшло на військові витрати та утримання великокнязівського двору [13, с. 13].

Отже, ми можемо спостерігати, що на початкових етапах становлення державності у Київській Русі основною формою натуральної повинності, основним джерелом поповнення князівської казни, була данина. Вона спочатку розглядалась як військова контрибуція, сплачувана переможеними племенами, поступово перетворюючись на родове поняття, що охоплює низку податкових повинностей на користь князя. Поступово на зміну данинам-відкупам приходять постійні данини-податки, сплачувані вільним населенням на користь князівської влади. Деякі джерела називають ці податки «полюддям».

Полюддя стягувалось у формі «поклону» безпосередньо князем чи його представниками на місцях, іншою формою стягнення полюддя, коли його привозили до Києва, був «повоз». Ці повинності мали натуральну форму та повністю відповідали початковій організації системи оподаткування. Полюддя звичай-

но сплачувалося продуктами сільського господарства та промислів (хліб, мед хутро тощо) [16, с. 145].

Для збирання податей князі використовували традиційні місця збирання податків – погости, становища. Поступово збирання данини переходить до намісників, які об'їздили податні території у супроводі конвою, оскільки податні обов'язки не всюди реалізовувались мирним шляхом [7, с. 139-140]. Основним недоліком цих платежів була нерегульованість форми, розміру та періодичності збирання полюддя, що подекуди призводило до непокори князівській владі, яка проявлялась у збройних сутичках.

Нерегульованість порядку справляння податків призводила до свавілля представників князя на місцях, які мали особисту зацікавленість у стягненні податків в максимальному розмірі. Спочатку податки збиралися нерегулярно, змінювався маршрут за яким їздили збирачі податків, в результаті чого в одних місцях річний податок міг збиратися двічі на рік, а інші місця залишалися поза увагою збирачів податків [11, с. 56].

Найбільшого розмаху набуло повстання древлян проти Київського князя Ігоря, дії якого під час збору полюддя викликали масовий супротив населення. Спроба надмірного стягнення данини київським князем Ігорем у 945 році засвідчила відсутність в Київській Русі в ранньфеодальний період упорядкованої податкової системи. Причиною повстання стало намагання Ігоря три рази підряд зібрати данину з древлян. Такі дії київського князя викликали справедливе невдоволення древлян, які на чолі зі своїм князем Малом зібрали раду та вирішили не сплачувати більше полюддя, оскільки це загрожувало їм голодом, та повідомили про це київського князя. Ігор, у свою чергу, не звернув уваги на попередження древлян та почав збирати данину [21, с. 76].

За відомостями Повісті минулих літ, того року сказала дружина Ігорю: «Отроки Свенельда вдяглися зброєю та одягом, а ми голі. Ходімо, князю, із нами за даниною, то й ти здобудеш і ми». І послухав їх Ігор – пішов до древлян за даниною і додав до попередньої нову, й чинили насилля над ними мужі його. Узявши данину, пішов він до свого міста. Ідучи назад, поміркувавши, сказав своїй дружині: «Ідіть з даниною додому, а я вернусь і позбираю ще». І відпустив дружину свою додому, а сам із малою частиною дружини повернувся, прагнучи більшого багатства. Древляни ж, почувши, що Ігор вертається знов і порадившись зі своїм князем Малом, вийшли з міста Іскоростеня проти Ігоря, вбили Ігоря і дружину його, бо було їй мало» [12, с. 40].

Упорядкування фінансової системи Київської Русі вперше було здійснено княгинєю Ольгою (945-957), яка започаткувала більш стабільне стягнення податків. Адміністративно-фінансова реформа, яка почала вводитись на території Київської Русі у 947 році, перш за все, спрямовувалась на регламентацію феодальних повинностей. Були запроваджені адміністративно-фінансові пункти для збирання данини, так звані «становища», для чого використовувались центри сільських общин – погости, двори, куди зво-

зили данину. Для стягнення податі призначалися постійні князівські агенти – збирачі данини. Були встановлені «оброки», «уроки», «устави», «дані», які визначали зміст та розмір данини [24, с. 24].

За свідченням Повісті минулих літ, Ольга покляла на древлянську тяжку данину, дві третини якої надходили до Києва, а третя до Вишгорода, міста Ольги: «І пішла Ольга з сином своїм і з дружиною Древлянською землею, встановлюючи розпорядок данини та податків» [12, с. 46]. З цього приводу Р. Іванченко, вважає, що такий поділ ймовірно стосувався всієї данини, що свідчить про те, що Ольга, усвідомлюючи ідею необхідності державного прибутку, не забувала і про власні вигоди [3, с. 18]. Ми також можемо дійти висновку, що Ольга виділила окремий адміністративний центр у Вишгороді, який регулював питання збору податків.

Отже, за свідченням літопису, запровадження нової системи збирання податків спочатку відбулося на древлянській землі. Надалі Повість минулих літ свідчить, що в 947 році вирушила Ольга до Новгороду й встановила по Мсті погости й данину й по Лузі – оброки й данину [12, с. 46]. Отже ми можемо припустити, що запровадження реформи поступово поширюється на всі землі Київської Русі. Такої позиції також дотримується С. Юшков [23, с. 108] та М. Тихомиров, останній, зокрема, вважає, що встановлення оброків та данини княгиною Ольгою торкалось не лише півдня Русі, але й півночі – Новгородської та Псковської землі [19, с. 149]. Водночас деякі дослідники висловлюють сумніви щодо загальнодержавного характеру реформ княгині Ольги [14, с. 137].

Устав, згадуваний у літописі, на думку дослідників, був певною адміністративною постановою, який мав характер юридичної санкції [2, с. 125]. На жаль, точний зміст цих актів залишається не з'ясованим, хоча ми можемо дійти висновку, що за допомогою уставів здійснювалось визначення, тлумачення порядку стягнення.

Оброк спочатку виступав як збір, а не податок, й означав плату за користування певним предметом [7, с. 128]. За іншими версіями «оброком» називалось зобов'язання місцевого населення утримувати князя і його дружину під час їх щорічного об'їзду по підвладним територіям для здійснення суду та збирання данини [18, с. 37]. Загалом, оброк можна охарактеризувати як консолідований платіж, що увібрав до себе різноманітні збори та повинності.

Уроки встановлювали перелік повинностей, визначали розмір і терміни сплати данини. Розмір данини визначався окремо для кожного племені і підлягав консолідованій сплаті. Під «уроком» розумілась будь-яка повинність, виконувана в певний термін, наприклад, сплата певної суми грошей, надання певної кількості речей чи виконання певної роботи [17, с. 156].

Подальше упорядкування податкової системи Київської Русі пов'язується з правлінням Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.), за якого був складений перший писемний збір законів – «Руська Правда». До складу «Руської Правди» входив «Покон вірний», яким вста-

новлювались розміри грошового утримання й корму (харчового утримання), що надходили князівським мужам при стягненні віри з певної общини.

Податкові норми містились, зокрема, у ст.42 Короткої редакції Руської Правди, яка передбачала настанову для вірника: «вірнику належить взяти на тиждень 7 відер солоду, а також барана чи пів туші м'яса чи дві ноги; а в середу різану чи сири; також в п'ятницю, а хліба чи пшона узяти скільки зможуть з'їсти; а курей брати по дві на день; поставити чотири коня та годувати їх досита; а вірнику сплачувати 60 гривень, 10 різан та 12 вірин; а при в'їзді гривню; якщо ж знадобиться цьому під час посту риби, то взяти за рибу 13 різан; усього всіх грошей 15 кун; а хліба давати скільки зможуть з'їсти». Цією статтею передбачалось збирання віри протягом тижня за розпорядженням Ярослава [15, с. 85].

До основних об'єктів оподаткування належали дим (двір), дворища. Податок на «дим» (двір) визначався кількістю печей, труб у кожному дворі й ґрунтувався на історичній традиції стягування податі з диму, тобто окремого житла. Виникнення цього податку сягає коренями того періоду часу, коли варяги стягували данину з слов'янських племен, що проживали у лісах. «Дим» – подвір'я, що мало певну земельну ділянку, у середньому воно дорівнювало одному плугові – 15 га, 20 – 30 «димів» становили «дворище» що, як правило, об'єднувало родичів, які виконували податкові зобов'язання. «Дворища» об'єднувалися у громади, на чолі яких стояли старости. Люди, на яких покладався обов'язок сплачувати всі податки і виконувати повинності на користь держави, називалася «черню» або «чорними» людьми [20, с. 17].

Отже, дим (двір) та дворища були основними об'єктами оподаткування. Відтак податок обчислювався в розрахунку на кожний двір або податну особу («тягло»). Термін «тягло» походить від виразу «тягнути», що означало обов'язок сплачувати податки, відробляти повинності. «Тягло» має декілька значень: сукупність майна окремої людини, яка обкладалася податками; сукупність суспільних тягот, що накладалися на певну діяльність. У подальшому «тягло» розглядається як ділянка державної землі, що перебувала у володінні приватної особи, за яку сплачувався оброк, отже всі двори, заклади, що перебували на державній або тягловій землі називалися тяглыми [9, с. 17].

Основне податкове навантаження в Київській Русі покладалось на сільських общинників – смердів, які тривалий час були юридично вільними. Общинники склалися зі смердів, залежних тільки від держави, якій вони сплачували податки й відбували різні повинності, і смердів, залежних від феодалів. Спостерігалось поступове збільшення чисельності залежних смердів через непомірні державні побори, нескінченні військові походи, набіги кочівників, неврожаї у посушливі й дощові роки тощо [1, с. 39-52].

Із завоюванням Київської Русі монголо-татарами у першій половині XIII ст. встановлюється режим систематичного терору та грабунку населення.

Сплата податей на користь монголо-татар здійснювалась як у натуральній, так і в грошовій формах, переважали прямі форми оподаткування. Основним поземельним податком на користь ординської казни був «харадж». Відомий також цільовий податок на утримання емірів та державних чиновників – «іхраджат», який стягувався частково в грошовій, частково в натуральній формі. Подекуди з метою стягнення податків періодично здійснювався перепис населення, господарства та майна. Усі, хто увійшов до державних списків, змушені були вносити до казни так званій «тагар» – пшеницю, дві мотузки, одну білу монету, стрілу, підкову [25, с. 96].

Завоювання земель Русі ордами Батия та встановлення іга іноземних загарбників без сумніву вплинуло на державний лад цих земель, князі зберігали усі свої повноваження на підвладній же їм території, відносно самостійно правили своєю землею, водночас вони перебували під постійним наглядом представників золотоординських ханів на землях Русі – баскаків. Система баскацтва була введена в Північно-Східній та Південно-Західній Русі у 1257 р. Перебуваючи у тій чи іншій феодальній залежності, селяни зазнавали подвійного гніту; місцевих феодалів та феодалів Золотої Орди. Основним видом податків була грошова рента («подимщина»). Збиралася і данина натурою

(медом, воском, хутрами, зерном, сіном, худобою, птицею). Основними різновидами прямих податків в цей період стають «вихід» або «царева дань»; податок безпосередньо для ординського хана; утримання ханських послів («корм»); різні «дари» та «почесті» хану, його родичам і приближеним. Кожного року з руських земель виходило у вигляді данини багато срібла. Періодично збиралися великі «запити» на військові та інші потреби. Причому збирання данини з населення Русі ординські хани нерідко віддавали на відкуп так званім бесерменам, що означало для населення Русі додаткові побори, кабалу, призводило до ще більшого свавілля, а нерідко й до продажу людини, яка заборгувала, у рабство [4, с. 111].

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що первинною формою прямого оподаткування була данина, яка стягувалася князем з підпорядкованих йому племен у формі натуральної повинності. З часом, з розвитком та ускладненням функцій князівської влади, виникненням бюрократичного апарату виникають більш складні види прямих податків, основними об'єктами оподаткування яких були подвір'я. У той же час в подальших дослідженнях доцільно було б висвітлити процес еволюції фінансово-адміністративних функцій князівської влади в Київській Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ:

1. Брайчевский М. Ю. Производственные отношения у восточных славян в период перехода от первобытнообщинного строя к феодализму // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. (Под ред. Удальцовой З. В.). – М. : Наука, 1969. – 319 с.
2. Брайчевський М. Ю. Твори. – Т. 1: Суспільно-політичні рухи в Київській Русі. Історична думка в Київській Русі. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2004. – 719 с.
3. Іванченко Р. П. Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль. – К. : Логос, 2002. – 44 с.
4. Історія держави і права України [Текст] : академічний курс: У 2 т.: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / ред. В. Я. Тацій, А. І. Рогожин ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Т. 1. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 648 с.
5. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 т. – Т. I / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1989. – 640 с.
6. Корф С. История русской государственности [Текст] / С. Корф. – СПб. : Тип. Тренке, 1908. – Т. 1 : Основные черты древнерусского государства. – 283с.
7. Кури В. О прямых налогах в Древней Руси / Кури В. // Юридический сборник. – Казань, 1855. – 105-152 с.
8. Кучерявенко Н. П. Курс налогового права [Текст] : в 6 т. / Н. П. Кучерявенко. – Харьков : Легас, 2002. – Т. 1 : Генезис налогового регулирования : в 2 ч. – Ч. 1. – 665 с.
9. Кучерявенко Н. П. Основы налогового права. – Харьков : Эспада, 1996 – 319 с.
10. Мавродин В. В. Происхождение русского народа. – Л. : Изд. Ленинградского ун-та, 1978. – 182 с.
11. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 259 с.
12. Повесть временных лет: подгот. текста, пер. с древнерус., примеч. // «Изборник» : сб. произв. лит. Древней Руси / Сост. Д. С. Лихачев, Л. А. Дмитриев. – М. : Худ. лит-ра, 1969. – С. 28-91.
13. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М. : Наука, 1982. – 588 с.
14. Ричка В. Княгиня Ольга. – К. : Альтернативи, 2004. – 365 с.
15. Русская Правда Краткой редакции (по Академическому списку) [Текст] // Памятники русского права / под ред. С. Ю. Юшкова. – М. : Госюриздат, 1952. – Вып. 1 : Памятники права Киевского государства X-XII вв. / сост. А. А. Зимин. – 287 с.
16. Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 144–150.
17. Соловьев С. М. История России с древнейших времен [Текст] / Соловьев С. М. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Кн. 1. – Т. 1-2. – 1959. – 810 с.
18. Соловьев С. М. Об истории Древней России (Сост., авт. предисл. и примеч. А. И. Самсонов). – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1993. – 544 с.
19. Тихомиров М. Н. Древняя Русь. – М. : Наука, 1975. – 432 с.
20. Толкушкин А. В. История налогов в России [Текст] / А. В. Толкушкин. – М. : Юристъ, 2001. – 432с.
21. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. – К. : Альтернативи, 1998. – 352 с. – (Україна крізь віки. – Т. 4).
22. Черник Д. Г. Налоги в рыночной экономике [Текст] / Д. Г. Черник. – М. : Финансы; ЮНИТИ, 1997. – 384 с.
23. Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М. : Госюриздат, 1949. – 543с.
24. Ярошенко Ф. О., В. Л. Павленко. Історія податків та оподаткування в Україні [Текст] : навч. посіб. – Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. – 240 с.
25. Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Андрущенко В.Л., Мельник В.М. Історія оподаткування [Текст] : навч. посіб. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС України, 2004. – 242 с.